

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 327(477)

В.М.ТКАЧЕНКО *

УКРАЇНА: «ЧАС ВІЙНИ Й ЧАС МИРУ»

Маємо жити і творити з урахуванням того, що є «час війни й час миру». Нині настав час усвідомити, що Росія – це постійний виклик Україні, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь і формувати українську національну ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки.

Ключові слова: національна ідентичність, нація етнічна та громадянська, мережева система сучасного капіталізму, глобальне політичне пробудження, імператив толерантності, спільність історичної долі.

«Для всього свій час,
і година своя кожній справі під небом:
час родитись і час помирати,
[...] час війни й час миру»
Еклезіаст (9:11)

Час демократичних перетворень у незалежній Україні позначений низкою зрушень у суспільно-політичній свідомості. Ідеться про наукове осмислення власної ідентичності: «Ким ми були?», «Ким ми є?», «Ким ми прагнемо стати?» – у сучасному глобалізованому світі. Питання ці виникають перед кожним народом у період національного самовизначення.

Зазвичай боротьба за національне самовизначення в ХІХ–ХХ ст. проходила три етапи: 1) розвиток національної культури, заснованої на національній мові та її практичному використанні в освіті, управлінні й економічному житті; 2) здобуття політичних прав і політичного самоуправління – спершу у формі автономії, а зрештою – і повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизувала б усю домінуючу етнічну групу та включала

* Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник Інституту всевітньої історії НАНУ
E-mail: Vasyl.Tkachenko@gmail.com

у себе її освічені еліти, прошарки чиновників і підприємців, вільних селян, організованих робітників. Послідовність здійснення цих вимог могла варіюватися, але, як зазначав знаний чеський дослідник М.Грох, «траєкторія будь-якого національного руху вичерпувалася лише тоді, коли всі вони були виконані»¹.

Праці інших європейських дослідників засвідчують, що проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей з певної спільноти вважає себе нацією або ж поводить себе так, нібито ця нація існує» (Г.Сетон-Вотсон). У цей історичний час кожна нація діє як «співтовариство почуттів, що знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її» (М.Вебер). Більше того, уповні нормальним є те, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент являти себе в іпостасі “обраного народу”». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка [...] не оминула й старі нації Європи» (Е.Балібар)².

Жити «як люди» – прагнення зрозуміле й виправдане. Тут Україна у своїх прагненнях нічим не відрізняється від інших народів світу. Інша справа – практична реалізація розбудови власної державності в ролі «обраного народу», адже багато залежить від здатності національної еліти мобілізувати суспільство й повести його за собою.

Українська нація: етнічна чи громадянська?

Двадцять п'ять років незалежності, упродовж яких нам так і не вдалося вийти на рівень ВВП 1990 р., помітно остудили наш романтичний запал «обраного народу», характерний для перших років після проголошення суверенітету. То чи ж варто дивуватися, що той небачений раніше попит на літературу про нашу минувшину теж помітно впав, адже замість запитання: «Ким ми були?» на порядок денний було висунуто суворе у своїй повсякденності: «Ким, ми, урешті-решт, є нині?».

І тут картина виявилася різко неоднозначною. З одного боку, усупереч заважам деяких високих керівників нашої країни про те, що, мовляв, «віддача від науки – нуль», Україна посіла 7-ме місце в топ-15 держав із середнім рівнем доходів за якістю заявок, поданих на здобуття патентів. У загальному підсумку за динамікою кількості заявок на реєстрацію інновацій Україна опинилася у двадцятці лідерів світового науково-технічного прогресу³. Тобто український народ засвідчив свій високий творчий потенціал. Однак, з іншого боку, сьогодні лише в поодиноких випадках запатентовані ідеї вітчизняних учених впроваджуються у виробництво. У країні так і не створено гідних умови для роботи молодих висококваліфікованих фахівців – багато з них змушені шукати її за кордоном. Що найголовніше, відсутні стимули для розвитку високотехнологічної промисловості.

¹ Хрох М. От национальных движений к сформировавшейся нации // *Нации и национализм*. – Москва, 2002. – С.135.

² [Електронний ресурс]: <http://citatu.com.ua/blog-afits/1369/1393/>; *Балібар Э., Валлерстайн И.* Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. – Москва, 2003. – С.112.

³ *Дубровик А.* Україна – у 20-ці лідерів науково-технічного прогресу // *День*. – 2012. – 16-17 листопада. – С.2.

Тут не треба бути великим провидцем, щоб зробити узагальнення: продуктивні сили України, хай поки що в окремих галузях, вочевидь уже переросли виробничі відносини. Питання лише в тому, коли набереться «критична маса» нового покоління, що рішуче поставить на порядок денний проблему суспільної модернізації. В усякому випадку вже складається класична передумова того, що З.Бжезинський охарактеризував як «глобальне політичне пробудження», де новітні «потенційні революціонери» – студентство й молоді спеціалісти – «являють собою еквівалент бойовничого пролетаріату XIX і XX ст.»⁴. За цих умов політичний клас України мав би дати відповідь на третє запитання самоідентичності: «Ким ми хочемо бути?». А це вимагає його здатності представити народу конкретний суспільно-політичний проект на майбутнє, а також виявити належну волю задля його реалізації. Як зазначав Е.Ренан,

«нація – це кінцевий результат тривалої роботи, жертвовності й відданості [...] Спільна слава в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике у сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією [...] Нація – це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації [...] – це щоденний плебісцит»⁵.

Звісна річ, жодне визначення нації не може претендувати на істину в останній інстанції. Це стосується і складових цього поняття у викладі Е.Ренана, який зробив акцент на «вольовій» іпостасі. Але чи досить волі, коли забракло сил і ресурсів? І тут нам у пригоді знову стає досвід історії, який засвідчує істинність положення, що динаміку суспільного поступу визначає, урешті-решт, потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремлінь. Доводиться зважати на те, що чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки – чим вищий рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими при самовизначенні нації стають конкретні плани й завдання її модернізації.

Отже на межі третього тисячоліття, у пограничній ситуації «гібридної війни», розв'язаної Росією проти України, перед нами на повен зріст постала проблема визначення своєї національної ідентичності. І кожен із нас, суспільство у цілому, мають зрозуміти й оцінити, яке місце ми посідаємо у сучасному світі, наскільки унікальний і неповторний пройдений нами шлях. Урешті-решт усі ми перейняті турботами про прийдешнє – що нам суджено в майбутньому.

Не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху ідентичності – пошуку кожною людиною уявлення про самоцінність людського життя в його зіставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нині сущих поколінь. Національний фактор у формі «вибуху

⁴ Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Електронний ресурс]: <http://politzone.in.ua/index.php?id=752>

⁵ Ренан Э. Что такое нация? Доклад, прочитанный в Сорбонне 11 марта 1882 г. [Електронний ресурс]: <http://hrono.ru/statii/2006/renan/naci.php>

етнічності» – повсякденна реальність. Більше того – національна ідентичність стала зворотною стороною нестримного й неоднозначного процесу глобалізації. З одного боку, процес цей вторгається в наше повсякдення, руйнує та підпорядковує собі традиційний спосіб життя. Але з іншого боку, ця ж глобалізація спонукає до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства. Позиціонуючи себе в ролі дуальної опозиції до процесу «глобалізації», оця всюдисуща «національна ідентичність» виступає як самоопиання, самопрезентація нації до зовнішнього світу, що передбачає оцінку як «себе», так й «інших». У підсумку, ми спостерігаємо своєрідний парадокс, коли національна ідентичність актуалізується самим процесом наростання світового глобалізаційного процесу або й усупереч йому.

Однак не все так просто та однозначно. Здобувши незалежність, Україна мала пройти в «наздоганяючому режимі» дві фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі: 1) становлення громадянського суспільства; 2) завершальний етап формування національної самосвідомості. Оскільки формування громадянського суспільства в нашій країні відбувається вкрай повільно й неоднозначно, дехто вже готовий оголосити про провал здійснення проекту громадянської нації в Україні як територіально-політичного утворення. Натомість суспільна увага навертається до проекту розбудови нації лише на етнічній основі.

На нашу думку, постановка питання – «або політична, або етнічна» основа нації – некоректна, така, що штучно драматизує проблему. Національна свідомість, як відомо, не одновимірна. Вона має принаймні два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їх прийнятті та у процесі управління через місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства. Тому доцільно говорити саме про «громадянську», а не «політичну» націю, адже неполітичних націй узагалі не буває, а нація є етносом, який утверджує свою національну державу.

Водночас було б некоректно відкинути другий аспект – етнічний. Нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою й територією. Інтелектуальний світ чудово розуміє специфіку регіонів та окремих країн. У деяких націях перший аспект переважає над другим: наприклад, французи, швейцарці й американці – нації насамперед «громадянські», тоді як німці та східноєвропейські народи – радше «етнічні».

Утім поняття «громадянська нація» та «етнічна нація» є лише своєрідними «ідеальними типами», які у чистому вигляді майже не трапляються у житті. Вироблення оптимального підходу до визначення національної ідентичності може, на нашу думку, стати основним для забезпечення сталості та злагоди у суспільстві, а також запорукою міцності держави не в меншій мірі, аніж конституція, армія й надійно захищені кордони. Адже громадянин такої спільноти бере на себе відповідальність перед минулими та майбутніми поколіннями, приймає історичну версію спільного минулого з його драмами й здобутками, готовий словом і ділом прискорювати досягнення поставленої мети. Для нас соціокультурне ядро країни та її цивілізаційну сутність становлять насамперед

люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу, сприймають соціонормативну культуру спільноти – її розуміння «добра» та «зла», «правди» і «кривди», «красивого» й «огидного» – як свою власну, із повагою ставляться до своєрідності національних меншин.

Певна річ, чинник націоналізму слід постійно тримати в полі зору, оскільки саме радикальний фундаменталістський націоналізм несе загрозу державі й суспільству загалом. З одного боку, він може виступати від імені меншин, що бажають вийти зі спільної держави шляхом збройної сецесії, а з іншого – від імені більшості, оголосивши державу власністю лише однієї групи й тим самим породивши упередженість меншин і регіонів щодо української держави. Отож ідеальною, як на наш погляд, є ситуація двох сторін ідентичності – громадянської та етнічної, коли культура, мова та релігія більшості виступають культурним ядром суспільства, довкола якого й формується нація як громадянське багатоетнічне утворення.

Сферою, в якій також відбувається самоідентифікація України, є переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови незалежної держави, принаймні в контексті адекватності результатів реформування. Тут доречно послатися на судження відомого економіста, члена Римського клубу Б.Гаврилишина: «Потрібно, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба підняти ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали б вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС»⁶.

Сьогодні ми виходимо з того, що нинішня потреба в ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції та знайти союзників, зрештою – відобразити світ у системі впорядкованих образів і смислів. Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів спільноти історичної долі нашого народу, його високої духовності й культури, через колективне «ми» як спільноти, що утверджує громадянське суспільство й реалізує проект європеїзації суспільного життя.

Цей висококонкурентний і немилосердний світ

А для цього необхідно усвідомити, що нинішнє українське суспільство перебуває у стані загострення кризи. Криза, як відомо, у перекладі з грецької – рішення, поворотний пункт, або стан, для котрого існуючі до того засоби в досягненні мети за наявних умов стають неадекватними.

З одного боку, ми маємо прийти до розуміння того, що нинішній світ жорсткий, висококонкурентний і, за великим рахунком, несправедливий. Капіталістична система об'єднує у собі три складових: ядро, напівпериферію та периферію. Між ними складаються відносини «залежного розвитку»: шляхом нееквівалентного обміну виграє ядро (розвинуті капіталістичні держави);

⁶ Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса // День. – 2009. – 19 травня. – С.1, 6.

периферія програє («третій світ»), а напівпериферія (наприклад, так звані країни БРІК – Бразилія, Росія, Індія, Китай) посідають проміжне становище. У силу специфіки (і у цьому трагізм ситуації) Україна перебуває у зоні «подвійної периферії»: коли Росія (попри всю її конфронтаційну політику) є фактично напівпериферією Європи, а Україна до недавнього часу скотилася була до рівня периферії Росії. Однак, з іншого боку, як зазначав в інавгураційній промові П.Порошенко, «європейська демократія для мене – найкращий спосіб державного правління, винайдений людством». А тому нічого дивуватися, «що на відміну від нас країни європейської спільноти побудували економіку вільної конкуренції. Нових ідей, ділової ініціативи, наполегливої праці, постійного самовдосконалення. Так буде і в Україні»⁷.

А поки що доводиться виходити з того, що є: враховуючи особливості періоду «дикого капіталізму» і специфіку олігархічно-бюрократичного корпоративізму, що домінували в нашій країні тривалий час після проголошення незалежності. За такої спадщини Україні як представниці світової периферії не позаздриш – вона фактично приречена на режим виживання в ролі «внутрішньої колонії» своїх же таки олігархів та «зовнішньої залежної території» міжнародних транснаціональних корпорацій, які викачують із неї фінанси, переводячи їх в офшорні зони. Хоча все це є самоочевидним і вкрай гнітюче сприймається населенням України, однак сьогодні, коли ми сповнені рішучості вступити в новий етап свого розвитку, не зайвим буде й проілюструвати глибину та розповсюдженість кризи, якої зазнала наша країна.

Так, досліджуючи обсяги незадекларованих світових фінансів на замовлення міжнародної неурядової організації «Мережа податкової справедливості» («Tax Justice Networks»), екс-головний економіст «McKinsey&Co» Дж.Генрі повідомляє, що за 20 років незалежності України на офшорні рахунки було виведено 167 млрд дол. (при цьому він вважає свою оцінку консервативною, оскільки вона враховує лише економічні активи, нехтуючи нерухомістю, яхтами та предметами мистецтва)⁸. А ще останнім часом з України було виведено додатково 70 млрд дол. Саме про це заявляв прем'єр-міністр А.Яценюк із трибуни Верховної Ради: «За останні три роки із фінансової системи України на офшорні рахунки було виведено у загальному підсумку близько 70 млрд дол. США. Виводилися кошти, які бралися як кредити під державні гарантії й розкрадалися представниками попереднього уряду»⁹. Що й говорити – одні лише ці цифри яскраво демонструють рівень деградації колишньої політичної влади в нашій країні, що й викликало врешті-решт феномен Євромайдану.

Звичайно, тут слід враховувати й той факт, що частина грошей з офшорних зон поверталася в Україну у вигляді інвестицій, які офіційно значилися

⁷ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-inavhuraciyi-rovniy-tekst-353552.html>

⁸ Див.: Всего за два десятилетия из России через офшоры вывели почти 800 млрд долларов [Електронний ресурс]: <http://protivcorr.org/2012/08/05/za-20-let-iz-rossii-viveli-800-milliardov/>

⁹ Яценюк: Из финансовой системы Украины на офшорные счета было выведено \$70 млрд [Електронний ресурс]: http://frazua/print/27.02.14/189360/jatsenjuk_iz_finansovoj_sistemi_ukrainy

«закордонними». Тобто кошти у принципі не розтанули як дим, вони просто змінювали «порт приписки», і було б справедливо, щоби бодай якась частина із них була повернута в Україну у вигляді податків. Однак окремі заклики запровадити відповідний податок якимось швидко затухали у системі олігархічного корпоративізму, характерній для пострадянського простору.

Україна у цьому процесі виведення коштів не унікальна. По інших пострадянських країнах також значну частину фінансових засобів було отримано в результаті несправедливої приватизації державних активів у 1990-х рр., а потім виведено в офшори. Як стверджує згадуваний вище Дж. Генрі, із Росії, наприклад, за два десятиліття було виведено майже 800 млрд дол. через офшори. І у цьому процесі пострадянська бюрократія й західні «акули капіталізму» знайшли повне взаєморозуміння. Описуючи механізм їх «зчіпки», професор Каліфорнійського університету (Берклі) М. Кастельс на прикладі Росії показує, що «групи інтересів» нуворишів – особливо менеджери компаній та урядові апаратники, які очолили процес приватизації на просторах колишнього СРСР, утримали найціннішу власність під своїм власним контролем. При цьому вони занизили ціну акцій приватизованих комерційних організацій із тим, щоб запропонувати суттєвий прибуток іноземним партнерам в обмін на швидко отриману готівку, яка найчастіше осідала на їхніх банківських рахунках.

Приклали руку до розвалу пострадянської економіки, як зазначає М. Кастельс, і зарубіжні наукові консультанти внаслідок безвідповідальних рекомендацій на шляху впровадження фундаменталістської політики вільного ринку з боку Міжнародного валютного фонду. Вони працювали з політично недосвідченими пострадянськими економістами, які раптово опинилися на командних постах внаслідок паралічу держав «нової демократії». У результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх груп інтересів, кримінальна й напівкримінальна економіка виросла до пропорцій, нечуваних у розвинутих капіталістичних країнах, установлюючи зв'язки зі світовою кримінальною економікою та перетворюючись на фундаментальний фактор як усередині власних країн, так і на міжнародній арені¹⁰.

Означена модель суспільної трансформації практикувалася практично на всьому пострадянському просторі, у тому числі й в Україні. У підсумку утворилася широка зона «периферійного капіталізму», яка цілком вплелася у систему економічної взаємозалежності, забезпеченої мережевими інформаційними інструментами гнучкого реагування на рівні «давоських хлопчиків» із метою прийняття ними доленосних для світу рішень.

Однак технологічно приваблива для управління мережева система сучасного капіталізму виявилася не такою вже й привабливою в гуманітарній площині на рівні конкретної людини праці. Так, їй була зовсім байдужою подальша доля переважної частини пострадянського простору. Власне, як і решти світу поза межами «золотого мільярда». Те, що соціальна нерівність у сучасному глобалізованому світі досягла фантастичних масштабів, вразило

¹⁰ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php

у січні 2016 р. навіть аналітиків Усесвітнього економічного форуму в Давосі. І дійсно – 50% загальносвітового багатства нині належить «елітному» 1% найзаможніших людей, ще майже 45% – доволі вузькому прошарку достатньо заможних, які становлять п'яту частину жителів планети. Решта ж людства – а це під 80% населення світу – володіє лише близько 5% глобальних статків¹¹.

За умов, що склалися, виникає запитання: чи існує якась можливість для України вийти із зони периферії та, перемістившись ближче до ядра капіталістичної світ-системи, набути принаймні статусу напівпериферії? У цілому перспективи тут не надто оптимістичні. Ще 2009 р. вітчизняний фахівець В.Геєць попереджав урядові кола про те, що зі 133 держав, котрі посіли місце у списку після «великої двадцятки» (G-20), усього 20 країн за останні 50 років змогли скоротити своє відставання від країн-лідерів. Решта 113 так і не змогли просунутися вперед. Більше того – 43 із них володіють лише формально державною атрибутикою, потрапивши в повну залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів. Україна, що перебувала в той час у числі названих 113 відстаючих держав, опинилася перед більш ніж очевидною загрозою потрапляння у число 43 квазісуверенних країн. І не в останню чергу через дефіцит суспільної довіри до державних інституцій, унаслідок чого не було можливості вивести з тіньового обороту як мінімум 40% ВВП, або залучити в економіку заощадження своїх громадян, ретельно сховані від власної криміналізованої держави¹².

Звичайно, у світовій практиці були винятки, коли ядро капіталістичного Заходу вважало за доцільне підключити якусь державу із зони периферії чи напівпериферії у зону, ближчу до центру. Так, наприклад, у повоєнні роки світ був вражений німецьким «дивом», а за ним – японським, південнокорейським чи тайванським. Однак тут не останню роль відіграли складові феномену «холодної війни» – окупаційний американський режим плюс широкі інвестиції в інноваційне або масове виробництво зробили свою справу. Це доволі відверто визнає американський соціолог К.Калгун – президент некомерційної Науково-дослідної ради з соціальних наук («Social Science Research Council»). На його думку, існує хибний погляд, згідно з яким усе, що відбувається всередині країни, цілком і повністю залежить від того, добре чи погано вона управляється, а значить і розвивається. Насправді ж «успішний або неуспішний розвиток окремої держави багато у чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї хоче решта світу і наскільки він дозволяє їй успішно розвиватися»¹³.

Із боку України останнім часом активно демонструється готовність до прийняття своєрідного «плану Маршалла», однак із боку Заходу якогось певного сигналу у відповідь поки що не надходило¹⁴. І тут українській владі не поза-

¹¹ 62 человека богаче половины человечества [Електронний ресурс]: <http://nvdaily.ru/info/68097.html>

¹² Див.: Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа [Електронний ресурс]: <http://rus.newsru.ua/ukraine/02may2009/geecz-print.html>

¹³ Див.: Теория развитого капитализма [Електронний ресурс]: <http://www.expert.ua/print/83/58/1621/>

¹⁴ Шкляр Л. «План Маршалла» для України // Суспільно-політичні процеси. – К., 2016. – С.97–108.

здриш. Не в останню чергу їй доводиться шукати взаєморозуміння з представниками великого капіталу. Хоча б для того, щоб заручитися їхньою підтримкою щодо зміни правил гри, які до останнього часу культивувалися олігархічним капіталізмом. Чи підтримають олігархи курс на демократизацію країни? Поки що все не так однозначно. Судячи з загострення ситуації на Донбасі, там відбувається подвійна гра, коли ті чи інші фінансово-промислові групи намагаються виторгувати в урядових кіл пільгові умови для ведення свого бізнесу. Отже залишається не лише сподіватися, але й докласти максимальних зусиль. Президент України П.Порошенко це усвідомлює: «Ми здолаємо всі труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій. Нас уже ніхто не оберне в рабів криміналу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади»¹⁵.

Глобальне політичне пробудження

А чи немає тут якогось елемента нездійснених надій і сподівань? Далєбі ні. Як говорив В.Гюго, «можна протистояти нашестю армій, але неможливо зупинити ідею, час якої прийшов». Тож чи настав цей час і яка його магістральна ідея?

Не претендуючи на оригінальність, пошлемося на авторитет З.Бжезинського. Провідною ідеєю XVIII–XIX ст., уважає він, була *свобода*. У XX ст. – ідея *захисту демократії від тоталітаризму*. А у XXI ст. лідируюче місце посіла ідея *універсальної людської гідності*. Універсальність останньої ідеї полягає в тому, що вона, з одного боку, уміщує у собі ідеали свободи й демократії, а з іншого – принципи поваги до культурного розмаїття та націленості на ліквідацію соціальної несправедливості. У цьому й полягає суть, основний напрям «глобального політичного пробудження»¹⁶. Що ж становить собою це явище, котре піднесло ідею універсальної людської гідності? Адже й в Україні, за оцінкою П.Порошенка, «переможна Революція гідності змінила не лише владу. Країна зробилася інакшою. Іншими стали люди. Настав час невідворотних позитивних змін»¹⁷.

За роки незалежності в нашій країні виросло нове покоління, яке налаштоване на максимальну реалізацію свого потенціалу. Однак ситуація не лише в Україні, але й у всьому світі складається так, що для одних перспективи можуть бути навіть блискучими, але для інших – доволі невизначними. Як зазначає М.Кастельс, провідні транснаціональні компанії не цікавляться

¹⁵ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-in-avhuraciyi-povniy-tekst-353552.html>

¹⁶ Бжезинський З. Глобальное политическое пробуждение [Електронний ресурс]: <http://polityzone.in.ua/index.php?id=752>; *Его же*. Новый глобальный политический порядок [Електронний ресурс]: <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=RU&NewsID=51466>; Виступлення Збигнева Бжезинського на врученні премії Токвіля [Електронний ресурс]: <http://inosmi.ru/usa/20111102/177005474.html>

¹⁷ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-in-avhuraciyi-povniy-tekst-353552.html>

тими людьми й регіонами, які не втягнуті у сучасне інноваційне або масове виробництво та не становлять інтересу для глобального капіталу ані в ролі виробників, ані в ролі споживачів¹⁸.

Водночас міжнародна організована злочинність намагається використати депресивні регіони для зміцнення позицій світової кримінальної економіки, поповнюваної контингентом малокваліфікованої робочої сили. Як наслідок, на ринку праці України зримо проявила себе тріщина загального глобального розколу. Вона утворилася між традиційною індустріальною «родовою» працею – з одного боку, і «самопрограмованою» працею нового інформаційно підготовленого покоління – з іншого. А лінію вододілу між ними (що поглиблюється) проклала освіта. Для представників «самопрограмованої» праці на перший план виходить освіта як можливість і здатність «перепрограмувати» себе відповідно до безкінечних змін і нових завдань у процесі вдосконалення та ускладнення виробництва. Однак для цього контингенту новітніх спеціалістів необхідне й нове інноваційне виробництво. А замість нього в Україні все ще функціонує старе, що залишилося від радянських часів, «трофейне» обладнання, на котрому працюють старші за віком представники «родової» праці, яких ніщо не стимулює до «самопрограмування» й підвищення знань.

Зазначені тенденції характерні не лише для нашої країни, але і для решти світу – ситуація економічної депресії завжди й усюди негативно відбивається на долі молоді. Так, економіст з Єльської школи менеджменту Л.Кан порівняла кар'єри випускників університетів, які закінчували навчання в роки безробіття, із тими, чий випуск припав на період економічного піднесення. Ті, кому не поталанило, показали в підсумку набагато гірший результат, причому не лише в перші роки після завершення університетських студій, але й упродовж усього життя. Коментуючи зазначену тенденцію, лауреат Нобелівської премії П.Кругман наголошує, що це і є

«руйнівний ефект тривалого безробіття: якщо людей, котрі тривалий час залишаються без роботи, починають розглядати як нездатних її знайти, у довготривалому плані це призводить до скорочення ефективної сили економіки, а відтак до зменшення її продуктивності. Десь у такому ж становищі виявляються випускники університетів, які змушені погоджуватися на роботу, що не вимагає отриманих ними при навчанні професійних навичок: час іде, і вони можуть відкрити для себе, що зведені до рівня некваліфікованих працівників, у крайньому разі в очах потенційних працедавців, що робить освіту непотрібною»¹⁹.

Десятки й сотні тисяч людей постійно знаходять і втрачають своє робоче місце, часто скочуючись у структури тіньової, якщо не кримінальної економіки. Усе це переростає в людські кризи, провокує хвороби, тяжіння до наркотиків/алкоголю, загрожує втратою заощаджень і потраплянням у кредитний

¹⁸ *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08.php

¹⁹ *Кругман П.* Выход есть! [Електронний ресурс]: http://thelibrary.ru/books/pol_krugman/vyhod_iz_krizisa_est-read.html

кашкан. Частина колишнього радянського сегмента спеціалістів і науково-технічних працівників усе ще намагається утриматися на плаву, не скотитися до рівня люмпенізованої робочої сили, соціально недієздатних людей. Водночас стихійно вибудовується справжня спіраль виштовхування людей із виробничого циклу (та й справжнього соціального виключення), яка веде до особистісної деградації.

Розкол у соціальній структурі робочої сили приніс із собою й політичне протистояння молоді: освіченої – з одного боку, і малоосвіченої – з іншого. Але весь трагізм ситуації полягає в тому, що цей освітній ценз провокує соціальне виключення і тих, і тих. З одного боку, суспільству часто-густо виявляються непотрібними освічені й потенційно креативні представники майбутнього постіндустріального соціуму (їх цінність і значимість як виробників/споживачів не затребувана або примітивно ігнорується). І навпаки, з іншого боку, малоосвічена молодь депресивних регіонів теж залишається без роботи та примітивно використовується в ролі «штурмовиків», котрі відстоюють ідеали віджилих форм індустріального суспільства. У свій час усі вони опинилися в епіцентрі політичного протистояння. Лише студентство провідних університетів ми побачили по один бік барикад (на Євромайдані), а малоосвічену молодь депресивних регіонів країни, так званих «тітушок» – по інший (на Антимайдані).

Ось цей клубок проблем і засвідчив нам, що об'єктивно народжені на переломі тисячоліть «міленаріуми» (як освічені, так і малоосвічені) політизуються щоденно та щогодинно. Лише одні почали розуміти, що коли не візьмуться за політику, то політика візьметься за них. Адже не дарма одним із найчастіше використовуваних понять у часи інтерв'ю на Майдані було: «Дістали!». Однак є й інші – молодь, яка живе «за поняттями», прищепленими кураторами депресивних регіонів. Обидві ці групи молоді поставлені перед вибором альтернативи: яка система влади й форма державності для них найбільш прийнятна? Судячи з усього, вузькоспеціалізована праця, пов'язана з індустріальним виробництвом, конвеєром – тяжіє до «сильної руки». І навпаки: «самоорганізована» праця інформаційного суспільства прагне до децентралізації владних повноважень і утворення сучасної геометрії влади.

Осмислюючи все пережите, чи можна було у цій ситуації ставити питання: хто кого? Адже це – два контингенти переважно молодих громадян однієї України. Саме їм було визначено жити разом та адекватно відчувати на собі «спільність історичної долі». Необхідно було аж надто постаратися, щоб розбудити ненависть у цих молодих серцях, переслідуючи свої власні корисливі інтереси й відсікаючи тим самим Україну від цивілізованого світу. А потім ще й звинувачувати «міленаріумів» в екстремізмі!

Про імператив толерантності

У нинішньому глобалізованому світі характер загроз безпеці людини не просто змінився – він суттєво наростає, набирає небачених раніше рис і нових джерел походження. Свідчення тому – і нинішня ситуація в Україні та довкола неї. Гібридна форма війни Росії проти нашої країни засвідчує, по-перше,

що не існує чіткої межі між національною й міжнародною безпекою. А, по-друге, військовий фактор стає лише однією з багатьох складових національної та світової стабільності, таких, як економічний розвиток, суспільно-політична зрілість суспільства, захист навколишнього середовища та збереження природних ресурсів, забезпечення дотримання прав людини тощо. Крім того, насилля дедалі більше виступає під личиною ненасилля, а то й навіть «миротворчості». На цей феномен звернув увагу президент Усесвітнього економічного форуму в Давосі К.Шваб: у наші дні й надалі «все більше стиратиметься різниця між такими поняттями, як війна та мир, воююча й невоююча сторони, навіть насилля і ненасилля»²⁰.

Недооцінка всіх цих факторів стає чинником загрози як національній безпеці України, так і світу загалом. Усе це засвідчує необхідність опрацювання нової – соціальної – концепції безпеки, що враховувала б її гуманітарні, культурні й соціальні аспекти. Один із провідних пунктів такої соціальної концепції безпеки мав би стосуватися національної ідентичності в контексті культивування в українському суспільстві терпимості й довіри між людьми, або, іншими словами, плекання толерантності міжлюдських відносин заради консолідації суспільства. У Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995 р.) це явище визначається як

«цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляє себе у праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, у забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманіття різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співробітництва між людьми, що відрізняються зовнішнім виглядом, мовою, переконаннями, звичаями та віруваннями»²¹.

Визначення толерантності стосовно міжнародних відносин у подібний спосіб тлумачиться у преамбулі Статуту ООН: «Проявляти терпимість і жити в мирі один з одним, як добрі сусіди»²². Тобто толерантність розглядається як умова успішної соціальної інтеграції у систему суспільних відносин, що полягає в умінні жити в гармонії як самому з собою, так і зі світом людей – на мікро- й макрорівнях.

Це, так би мовити, той ідеал, до якого маємо прагнути, але досягнення якого вимагає часу й терпіння. Ідучи шляхом євроінтеграції та творчого осмислення набутого європейського досвіду, було б легковажно бачити лише позитивні досягнення Європи, нехтуючи при тому ризиками й загрозами, з якими зіткнулися країни Заходу у сфері гуманітарної політики, у тому числі утвердження толерантності на шляху «мультикультуралізму». Нагадаємо виступ

²⁰ Див.: Мануков С. 4-я промислова революція в Давосі [Електронний ресурс]: <http://expert.ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsiya/>

²¹ Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс]: <http://school-sector.relarn.ru/prava/zakony/tolerance/1.htm>

²² Преамбула Устава Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]: <http://www.un.org/ru/documents/charter/preamble.shtml>

прем'єр-міністра Великобританії Д.Кемерона на 47-й міжнародній конференції з безпеки в Мюнхені (2011 р.), де постало питання про незахищеність людини внаслідок зростання несправедливості й недотримання її прав. Аналізуючи стан справ в Європі, промовець закликав британців та їхніх європейських партнерів відмовитися від доктрини мультикультурності, яка «заохочує сегрегацію», тобто життя відокремленими одна від одної етнічними спільнотами. За словами Д.Кемерона, «Європі пора прокинутись і побачити, що відбувається в її країнах. Під загрозою не лише наше життя, але й сам життєвий уклад». Він закликав «відкрито заявити про відмову від пасивної толерантності», оскільки «політика мультикультурності нас підвела, настав час лібералізму з м'язами»²³.

Прем'єр-міністр Великобританії був не самотній у своїх висновках. Ще у жовтні 2010 р. канцлер Німеччини А.Меркель заявила, що спроби побудувати мультикультурне суспільство зазнали цілковитої поразки, а концепція мультикультурності, що передбачає мирне співіснування людей, які репрезентують різні культурні традиції, у Німеччині не спрацьовує. Зокрема глава німецького уряду поставила до іммігрантів таку вимогу: «Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою»²⁴. Ряд заяв у подібному ключі зробив і тодішній президент Франції Н.Саркозі.

Отже серед провідних діячів Європи було досягнуто певного консенсусу щодо внесення в поняття толерантності суттєвої корективи: толерантність уже не сприймалася як імператив – безумовний принцип поведінки за будь-яких передумов. Пасивна толерантність почала трактуватися як усепрощення, що неминуче веде до вседозволеності, а тому основне гасло лібералізму – свобода – має чітко фіксувати межу. «Червона лінія» повинна фіксувати для представників меншин ту межу, коли порушується свобода більшості громадян у відстоюванні своїх прав на усталений спосіб життя. Характер відстоювання більшістю своїх прав почав трактуватися з новими акцентами – як «лібералізм із м'язами».

Саме поняття «толерантності» в європейській історії пройшло нелегкий шлях еволюції²⁵. В епоху релігійних війн XVI–XVII ст. будь-які компроміси виключалися, оскільки вважалося, що в «боротьбі Бога проти диявола» жодного порозуміння бути не може у принципі. Із часом, коли далася взнаки втома від релігійних воєн, що поставили під загрозу саме існування держав, Вестфальський і Піренейський трактати 1648–1659 рр. заклали основи припинення релігійних війн усередині християнської Європи.

Після Французької революції 1789 р. настав період становлення сучасних націй. Проблема толерантності знову набула нового змісту. Провідною

²³ Див.: Провал політики мультикультуралізму в Європе? [Електронний ресурс]: www.infranct.su/forum/archive/index.php/t-74633.html

²⁴ Меркель потребувала от іммігрантов учить немецкий язык [Електронний ресурс]: <http://webground.su/topic/2010/10/17/t21>; Саркозі: Попытка построить мультикультурное общество во Франции провалилась [Електронний ресурс]: <http://korrespondent.net/world/1184999/print>

²⁵ Докл. див.: *Макаренко В.П.* Толерантность в контексте фундаментализма: аналитический подход // Либеральный консерватизм: история и современность: Мат. Всеросс. научн.-практ. конф., Ростов-на-Дону, 25–26 мая 2000 г. – Москва, 2001. – С.121–136.

ідеологією став націоналізм як універсальний світогляд якщо не для всіх, то принаймні для більшості громадян тієї чи іншої держави. Відповідним чином і поняття толерантності наповнювалося новим змістом. Від людини вимагалася абсолютна лояльність до національної держави як ідеальної форми політичної організації та джерела культурного життя.

Згодом, у другій половині ХХ ст., «стара Європа» завершила етап національного становлення й увійшла в нову фазу соціально відповідальних держав із високим рівнем добробуту для переважної більшості населення, з якими б етносами вони себе не ідентифікували й до якої б релігії не належали. Саме це створило соціальні передумови для прийняття суспільством певного рівня толерантності як дотримання усталеного способу життя. Підстави соціальних конфліктів виявилися притлумленими, і толерантність у значній мірі стала елементом щоденного побуту. Це призвело до розуміння її як байдужості до суджень і діянь людей, допоки вони не становлять небезпеки для суспільства, існуючого способу життя.

Саме тому в 1950–1960-х рр. європейський інтеграційний проект дещо відтіснив націоналізм на периферію суспільного життя. Відтак ідея толерантності як пріоритетної лояльності до національної держави у значній мірі ослабла. Натомість толерантність почала сприйматися насамперед як лояльність до системи європейських цінностей. Однак загострення соціальних питань за нішньої фінансово-економічної кризи знову поставило проблему толерантності у критичну ситуацію. Криза соціальної держави та політики мультикультуралізму зримо засвідчили необхідність актуалізації проблеми толерантності в напрямі наближення до національної держави й усталеного способу життя національної більшості. У ряду цих настроїв і частка представників правих націоналістичних сил, обраних до Європарламенту, стала все більш відчутною.

Системна криза, яка охопила нині українське суспільство, спонукає нас до пошуків моделі консолідації держави-нації, подолання ксенофобії й конфесійної нетерпимості, та утвердження толерантності між людьми. Звісно, що на цьому шляху не слід нехтувати досвідом інших країн, насамперед європейських. Але було б помилкою вдаватися й до імітації сучасних західних моделей, замість ретельного аналізу власних (національних чи регіональних) джерел, що породжують боязнь до чужих «інших» і нетерпимість до них.

За цих умов при опрацюванні політики консолідації українського суспільства слід урахувувати наростання ризиків від політики мультикультурності. Керівник російського аналітичного «Левада-Центру» Л.Гудков описує цю ситуацію таким чином:

«Можна сказати, що саме по собі існування різнокультурних укладів і способів життя виявлялося можливим або у традиційних етностанових спільнотах, де кожній етнічній спільноті відводилося своє, віками закріплене, місце, або ж лише за умови завершення фази національної консолідації етнічної більшості, виникнення розвинутої сучасної національної держави, з якою ідентифікує себе більшість, тобто після переходу даної країни до постіндустріального чи постмодерного суспільства, достатньо

сильного та гнучкого, щоб цінувати й користуватися благами культурної гетерогенності»²⁶.

Іншими словами, для запровадження політики мультикультурності країна має ввійти спершу у фазу «розвинутої сучасної національної держави» й постіндустріального суспільства, яке буде здатне забезпечити високий рівень життя і соціального добробуту. Водночас за умов падіння ресурсної бази (з чим ми зіткнулися нині) будь-які кроки в бік мультикультурності призведуть до ризику появи вогнищ сепаратизму. Мультикультурність, яка вже стала загрозою навіть для Німеччини, Франції та Великобританії, може стати реальною небезпекою для України, оскільки, як стверджує академічна наука, «найбільш важкими і небезпечними своїми конфліктами, загрозами масових зіткнень, кровопролиттям виявляються не ранні, а середні періоди процесів модернізації – фази завершення інституціоналізації національної культури»²⁷.

Отже сама логіка подій спонукає нас до визначення тих меж толерантності, які забезпечують права людини на самозбереження, гарантують її права на вільні судження й діяння до тих пір, доки вони не становлять небезпеки для держави. У такій системі координат проблема ідентичності перемежується з проблемою суспільної безпеки, що, на нашу думку, сьогодні вкрай важливо для України. А це вимагає від нас активної громадянської позиції. І тут термін «толерантність» хоча й використовується здебільшого як синонім «терпимості», набуває вже нового змісту: під ним ми розуміємо активну соціальну поведінку, до якої сучасна людина має прийти добровільно та свідомо.

Пріоритетність діалогу

Для досягнення атмосфери толерантності та порозуміння серед мільйонів українських громадян, як ніколи актуальним є розв'язання проблеми самоідентифікації України у всесвіті сучасного міжнародного співтовариства. Ідеться про з'ясування рушійних сил нинішнього світового процесу та головних трендів сучасності, формування суспільства соціальної згуртованості, в якому політика подолання бідності, корупції та дефіциту демократії визначається провідною сферою відповідальності з боку держави. Цей шлях пройшла повоєнна Європа, забезпечивши тим самим надійне підґрунтя пониження рівня ксенофобії та утвердження толерантності. Як це трактується в оновленій Європейській соціальній хартії (1999 р.), соціальна згуртованість, консолідація розглядаються насамперед як здатність суспільства забезпечити рівний доступ людей до прав і ресурсів. А вже на цій основі держава має влаштовувати добробут усіх своїх членів, мінімізуючи диспропорції в розвитку та уникаючи маргіналізації людей.

До того ж правлячі кола України мають чітко визначити спільну національну мету, яка консолідувала б суспільство. Одне з головних питань – освіта та інновації. Зокрема в «Білій книзі» Ради Європи (2008 р.) зазначено

²⁶ Гудков Л.Д. Абортивная модернизация. – Москва, 2011. – С.214.

²⁷ Там же. – С.214–215.

важливість двох сторін освітнього процесу. Перша вимога – різнобічна професійна підготовка підростаючого покоління. Друга, не менш важлива, – «громадянське, історичне, політичне та правове навчання», а надто «у сфері культурної спадщини». Плануючи своє майбутнє й обираючи професію, молода людина має в достатній мірі усвідомлювати всі ті виклики часу, які вже нависли над людством у ХХІ ст. Насамперед досягнути свою власну ідентичність (як індивідуальну, так і національну) у сучасному глобалізованому світі. Конкретизуючи ситуацію, у «Білій книзі» виділено навіть спеціальний розділ – «Ключові галузі знань», до котрих віднесено 1) демократичну громадянськість; 2) мову; 3) історію. Особливо наголошувалося на тому, що навчання демократичній громадянськості – фундаментальний елемент для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного та міжрелігійного діалогу й солідарності. Щодо вивчення мов, то навіть рідко використовувані мають бути захищеними. Але водночас слід подбати про те, щоб «захист мов, якими говорять меншини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення». Викладання ж історії в демократичній Європі «має посідати важливе місце в навчанні відповідальних та активних громадян і в розвитку поваги до всіх типів відмінності, заснованих на розумінні національної ідентичності»²⁸.

Розвиваючи в учнях і студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об'єктивно інтерпретувати інформацію, викладання історії має допомогти уникнути повторення чи заперечення Голокосту, Голодомору, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого, розвитку фундаментальних європейських цінностей. Це й буде вирішальним фактором для примирення, визнання, розуміння та взаємної довіри між людьми.

Що ж до часових рамок розв'язання проблеми мультикультурності, то (за безумовного пріоритету встановлення соціальної солідарності, територіальної цілісності та єдності суспільства) необхідна буде як мінімум зміна декількох поколінь, тривала й копітка освітня робота. Урешті-решт ми досягнемо розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не «розкочегарювання плавильного котла», а тривала адаптація та справжня інтеграція зі збереженням етнічної й культурної ідентичності при взаємній повазі різних культур і звичаїв один одного. Це й буде втіленням толерантності на практиці.

Над нами поки що тяжіє старе уявлення, що немає важливішої проблеми, ніж економіка, виробництво, економічні блага, а все решта – то колись воно, мовляв, прикладеться само собою. Досить було кинути погляд на численні передвиборчі білборди, де політики обіцяли навести порядок і підняти економіку. При цьому нехтується той момент, що в епоху різких трансформаційних змін суспільства важливість понять «базис» і «надбудова» міняються місцями.

²⁸ «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве». – Москва, 2009. – С.33.

Тобто в наш час інформаційного наукового суспільства надбудовою стає вже економіка, а базисом – наукова інформація, культура, духовність. Дійсно, у свій час індустріальна парадигма була притаманною для етапу XVIII–XX ст. Але вже у другій половині XX ст. технологічна парадигма стала фрагментарно опиратися на культуру. У наш час відбувається становлення нової гуманітарної парадигми, що покликана вирішити, яким чином і як скоро у цьому швидкоплинному світі віднайти сенс і мету людського існування.

Ніде правди діти, про важливість гуманітарної сфери вже почали говорити деякі провідні політики. Але в масі своїй, як складається враження, ми все ще перебуваємо в пострадянському просторі, а тому від радянської організаційної моделі далеко не відійшли. А ще гірше те, що серед нас навіть відчувається якась певна ностальгія за радянським минулим. Мовляв, як-не-як, але все ж була певна ідеологічна парадигма зі своєю системою цінностей – комунізм, а нині й цього немає. Як наслідок, наше молоде підростаюче покоління втратило такий важливий для нього ціннісний орієнтир, як «культурний герой», яким раніше були вчені-винахідники, передовики виробництва, митці, літератори та ін. Втрачено поняття професійної честі. Людина праці, байдуже, в якій сфері, чи то лікар, учитель, інженер, а навіть і порядний бізнесмен – у принципі в нинішньому широкому сприйнятті це невдаха, лузер. Героєм нашого часу став представник тіньової економіки та обслуговуюча його челядь.

Отже влада має глибоко усвідомити, що розбудова українського гуманітарного простору, на якому виробляється вітчизняний науковий, освітній та культурний продукт, стала неодмінною умовою виживання країни. Але для цього слід культивувати не лише зрілу, але й по-справжньому стратегічну свідомість, яка несла б у собі розуміння того, що ти проектуєш майбутнє не лише від виборів до виборів, а формуєш певну спадкоємну історію. Саме ця спадкоємність, відповідальність перед майбутніми поколіннями має стати провідним трендом гуманітарної політики. Але це процес тривалий, який не терпить суєти й легковажності.

Чи не найбільш поширена фраза дня сьогоднішнього на сході України: «Нас не чують!». Ці слова лунали на київському Майдані, ці ж слова звучать нині на Донбасі. Тобто, складається враження, що десь була втрачена та лінія зв'язку, яка забезпечувала можливість діалогу між владою, креативною меншістю й широкими верствами населення, на необхідності якої свого часу наголошував англійський мислитель А.Тойнбі. А між тим лише такий діалог в Україні й міг би забезпечити суспільний консенсус у вирішенні проблеми «виклик – відповідь». Коли ж цей зв'язок і здатність до порозуміння було втрачено, ініціативу ведення суспільного діалогу перебрав на себе різноманітні групи активістів, що їх узимку 2013–2014 рр. кваліфікували як «екстремістів» і «бандерівців» із Майдану, а на сьогоднішній день кваліфікують як «сепаратистів» з Донбасу.

Тим часом, поняття «сепаратисти» сьогодні надто узагальнене, хоча в їх рядах перебувають зовсім різні люди. Одні з них діють на власний страх і ризик – це ті, що почуваються скривдженими, приниженими, залишеними наодинці зі своїми проблемами. Інші – це деякі представники місцевого самоврядування,

представницька функція яких забезпечується мандатом довіри, отриманим ще на минулих офіційних виборах. Деякі інші – це ті, що самі оголосили себе «губернаторами», «мерами» і навіть військовими командирами, у чийй діяльності немає жодного легітимаційного підґрунтя. Не слід думати, що від діяльності цих «самопроголошених» пересічні громадяни декількох районів двох східних областей України стали щасливішими, адже людей залякують і сіють навколо паніку. Однак саме ці «самопроголошені» де-факто й залишаються поки що доволі впливовим фактором у регіоні – як через свою активність, так і внаслідок того страху, який вони поширюють навколо.

Саме тому так важливо, але й важко, дійти порозуміння в Україні та знайти «переговорний майданчик» для обговорення назрілих проблем. За всіх вад якесь подобу «круглого столу» маємо сьогодні в Мінську.

Дещо з «демократичної педагогіки»

Звернемося знову до здатності творчої меншості знаходити консенсус із широкими верствами суспільства. Насамперед досягнення розуміння того, що анексія Кримського півострова та розв'язання Російською Федерацією війни на Донбасі поставили питання ідентичності України у центр уваги. Маємо жити і творити з урахування того, що є «час війни й час миру». Не можна сприйняти тезу, що агресія Росії проти України стала несподіванкою. Про реальність такої загрози попереджав ще два десятки років тому згадуваний нами професор Празького університету М.Грох, проводячи аналогію між настановами російського великодержавного шовінізму й гітлерівською політикою «об'єднання всіх етнічних німців». Важливість цього попередження зобов'язує навести його повністю без будь-яких купюр. У колишній Австро-Угорській імперії

«небажання членів панівної нації допустити справжню мовну рівність завжди приводило недовідомітну етнічну групу до певної матеріальної поразки. Люди, що говорили на німецькій чи угорській мовах, за часів австро-угорської монархії відмовлялися вчити або використовувати мови інших етнічних груп, що проживали на «їхній» території. Потім із розпадом імперії та виникнення нових незалежних держав у 1918–1919 рр. багато з них раптом з'ясували, що їхній статус звівся до рівня офіційної меншості. Але, як правило, вони й після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих – але тепер пануючих – націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румунів, поляків та ін. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки котрої з приходом Третього Райху в Німеччині стали зловісними. Сьогодні відбувається такий самий процес пониження національного статусу, як, зокрема, статусу росіян, котрі в колись віддалених республіках стають меншістю в уже незалежних державах, що сформувалися завдяки національним рухам. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, Volksrussen вражають й такі, що вселяють тривогу»²⁹.

²⁹ Грох М. От национальных движений к сформировавшейся нации. – С.138–139.

До належного рівня осмислення цієї загрози з боку Росії ми прийшли через Майдан 2004 р. та «Революцію гідності» 2013–2014 рр. Ці визначні події в Україні зримо довели, що широковідомий вислів Л.Кучми: «Україна – не Росія» врешті-решт утвердився й закріпився у свідомості переважної більшості українських громадян як цілий історичний етап «ідентичності спротиву». Україна вдалася до пошуку власного шляху, визначивши вектор євроінтеграції.

Національна ідентичність українців, що завжди була однією з найскладніших проблем українсько-російського діалогу, почала знаходити розуміння серед деякого з ліберально налаштованих та авторитетних росіян. Тут слід посплатися на думку відомого ще з часів перебудови А.Стреляного:

«Майже кожен росіянин, чи то темний чи просвічений, надзвичайно чутливий до того, що він називає бандерівщиною або українським націоналізмом, і що насправді є звичайне українство. Майже для кожного росіянина бандерівець чи український націоналіст – це просто українець, який послуговується своєю мовою так само невимушено, як він, росіянин, – своєю. Ось на таких українців майже в кожного росіянина – вроджена алергія. Він чує такого українця за версту й, у кращому разі, недолюблює його. Він, російська людина, а разом із ним і Кремль, не проти навіть незалежної України, раз уже трапилася така “геополітична катастрофа”, за висловом Путіна, але хай вона, незалежна Україна, буде такою, якою була у складі СРСР: нібито вона є, а нібито її немає. Хай вона, коротше, буде максимально русифікованою. Ось це і є вся правда щодо російського ставлення до України»³⁰.

У ситуації російської агресії, попри питання оборони, злобу дня України, проте, визначає назріла проблема: необхідність опрацювати «ідентичність проекту майбутнього». Надаючи особливого значення подібному документу, очільник держави П.Порошенко у своїй інавгураційній промові зазначав: «А що нам конкретно треба зробити, щоб жити вільно і безбідно, жити в мирі й безпеці? Це все написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Ми разом доклали зусиль до цього документа. Тепер мрію втілити його в життя»³¹.

Звісно, ідеться не просто про наявність угоди «на папері», а, що більш значимо, про сприйняття цього документа у свідомості громадян України «як свого». Лише тільки цей факт міг би засвідчити появу в нашій країні не просто «правлячого класу», а справжньої «національної еліти», яка досягла певного рівня консенсусу щодо ключових проблем поточного моменту: державність, демократія та євроінтеграція. Ідеться і про консенсус еліти у своїх рядах, і про консенсус загальнонаціональний – між народом та елітою. Лише поєднання

³⁰ Див.: Людей жалко [Електронний ресурс]: <http://svoboda.org/articleprintview/25281662.html>

³¹ Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Електронний ресурс]: <http://tsn.ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-inavhuraciyi-povniy-tekst-353552.html>

першого з другим має забезпечити легітимність самої влади і стабільність поступу української держави на шляху євроінтеграції.

Тут було б не зайвим звернутися до досвіду інших країн, які довели свою здатність до модернізації. Узяти хоча б Бразилію часів президента Ф.Е.Кардозу – інтелектуала, автора понад 20 книг, який у 1994–2002 рр. зміг привернути увагу всього світу до «бразильської моделі». Як він пригадує, свого часу йому довелося довго переконувати колеґ-економістів у правильності обраного ним шляху, адже багато хто з них уважали цей шлях згубним і говорили, що не можна змусити народ сприйняти завідомо непопулярні заходи, неможливо розтлумачити суть складної комплексної реформи для більшості населення країни.

«Але, – зазначає Ф.Е.Кардозу, – я наполягав на своєму й не помилився. Метод, до якого ми вдалися, я називаю “демократичною педагогікою” і до цього дня вірю в його ефективність. Винятково важливо не боятися знову і знову пояснювати народу свою політику... Це, зрозуміло, нелегко зробити, але ніколи не можна полишати спроби прихилити виборця на свій бік. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові представити своєму народові всю можливу інформацію й переконати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради ухвалення правильних рішень, то це – початок великих неприємностей. Та ви й не доб'єтеся нічого такими методами – звісно, якщо ми говоримо про відкрите суспільство»³².

Тут, як кажуть, нічого додати й нічого відняти: суть легітимності влади полягає саме в тому, чи сприймає її народ «як свою», а не нав'язану ззовні. І у цьому ж її демократизм. Важливим каналом широкого загальнонаціонального діалогу, як на нашу думку, могла б стати державна система політичної освіти та виховання толерантності впродовж життя. Тут не йдеться про відродження радянського «агітпропу». Радше було б доцільним творче переосмислення досвіду Німеччини в подоланні нацистського минулого після 1945 р. Німецька практика політичної освіти націлена як на захист громадянського суспільства від деспотизму держави, так і на захист держави від хаосу анархії. Існують фінансовані державою спеціальні комітети й організації, які займаються розвитком політичної освіти. Досвід Німеччини доводить, що така освіта забезпечує стабільність, стійкість і відтворення самого політичного процесу. У працях німецьких авторів наполегливо проводиться думка, що диктатура взагалі не може дозволити собі політичну освіту, адже покладає всі сподівання на державну пропаґанду, покликану створити вірнопідданого обивателя з «гнучкою свідомістю», піддатливою до маніпулювання. І навпаки, демократія життєздатна лише тоді, якщо буде з розумінням сприйнята та підтримана свідомими громадянами.

³² Кардозу Ф.Э. Только демократия может укротить рынок [Електронний ресурс]: http://www.globalaffairs.ru/print/number/n_5756

Особливо слід наголосити на тому, що система політичної освіти в Німеччині виявилася доволі гнучкою, постійно змінюючи формулювання цілей та висуваючи дедалі нові парадигми залежно від появи назрілих проблем у суспільстві. Так, відразу після 1945 р. в основу політичної освіти було покладено тезу Дж.Дьюї, що демократія – не лише форма правління, але насамперед той уклад життя, який має бути притаманним кожній людині. Відтак демократія переставала бути чимось абстрактним і віддаленим від пересічної людини, а «одомашнювалася», входила в побут, у життя, у звичку.

Ураховуючи факт розколу німецької нації, система освіти не нагнітала ненависть до східних німців, а навпаки – запроваджувала так звану «дидактику партнерства». У міру загострення суперечностей між християнськими демократами й соціал-демократами в 1960-х рр. політична освіта спрямовувалася на осмислення сутності та характеру політичної боротьби за умов демократії, вивчення методики подолання розбіжностей і недопущення конфліктів. У результаті з'явилася «дидактика конфліктів» Г.Гізеке. Подальший розвиток політичної освіти Німеччини пов'язаний з інтеграційними процесами в Європі, з актуалізацією проблеми охорони довкілля. Невдовзі цей напрям отримав узагальнюючу назву «політики майбутнього», де поняття «майбутнього» виступало як дидактична форма, націлена на інтеграцію суспільства. А вже події 1989 р. стали приводом для принципово нової дискусії про роль політичної освіти в об'єднаній Німеччині³³.

Чи варто в Україні ще раз нагадувати, що політично неосвічені люди, як правило, стають об'єктом маніпуляцій із боку різноманітних політичних угруповань. І це вже наше недоопрацювання, коли у громадян відсутнє розуміння основних конституційних принципів, відсутнє розуміння «права націй на самовизначення» (а не якихось певних територіальних груп населення), відсутнє розуміння принципу непорушності кордонів, відсутнє розуміння процедури та легітимності проведення референдумів тощо. Урешті-решт, чи здатні ці люди протистояти популістській риториці з приводу всіляких суспільних суперечностей: тут і штучно розпалюваний мовний конфлікт, і надумані претензії на те, хто більш європейський, висококультурний чи успішніше просунутий в Україні. А надто – який регіон «годує» всю Україну, а який мітингує...

Що найголовніше – у нашій країні відсутнє глибоко усвідомлене розуміння «спільності історичної долі». Переважає стихія, хоча на академічному рівні історичні дослідження позначені глибокою аргументованістю. Але чи доходять історичні знання до масового читача? Де, наприклад, подивитися регулярні телепередачі з української історії? Ті, що іноді транслюють приватні телевізійні канали, можуть переглянути лише пізно вночі літні пенсіонери, які страждають від безсоння. Натомість праймтайм повсюдно віддано розважальним програмам і «шоу».

Отже осмисленої державної політики в напрямі формування «спільності історичної долі» за великим рахунком немає. Тим часом російське телебачення

³³ Андреева Е.А. Современные концепции политического образования в Германии [Електронний ресурс]: <http://www.dissercat.com/content/sovremennye-kontseptsii-politicheskogo-obrazovaniya-v-germanii>

проповідує тезу про «меншовартість» української історії, а ми дивуємося – звідки ж з'явилася ця хвиля українофобії серед певної частини громадян України?.. Тут хоч якими значними не були б академічні напрацювання, а коли відсутні державні медійні канали зв'язку інтелігенції з широкими верствами населення, справа вперед не посується.

Звісно, простих рецептів для подолання викривленого розуміння мультикультуралізму та досягнення в Україні нового суспільного статусу не існує. Однак опрацювання проблем національної ідентичності, толерантності та суспільної безпеки має бути віднесене до невідкладних завдань щодо розв'язання в руслі конкретних пропозицій суспільству задля досягнення суспільного консенсусу. Вони мають вирішуватися доступними державі шляхами – зокрема через культуру й освіту, через державні ЗМІ, шляхом посилення бюджетного фінансування тих чи інших культурних і соціальних проєктів, програм. Для нашої країни, де впродовж чверті століття незалежності все ще залишилися невизначеними загальнозначимі цінності, які потужно об'єднували б українське суспільство, послідовне опрацювання соціальної концепції безпеки України та наполегливе проведення відповідної гуманітарної політики набули б значення одного з вирішальних факторів становлення та збереження суверенітету нашої держави.

We need to live and to create in view of the fact that there is a “time for war and a time for peace”. In nowadays, the time be-came to realize, that Russian Federation is a constant challenge to Ukraine that requires of continually searching of appropriate answer and formulate the Ukrainian national identity as an equivalent factor of national security.

Keywords: *national identity, ethnic and civic nation, network system of modern capitalism, global political awakening, imperative of tolerance, common historical destiny.*

